

Alicja Nowak

(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

POLSCY STUDENCI NA UNIwersYTECIE W DORPACIE W LATACH 1802–1918

Uniwersytet w Dorpacie (obecnie Tartu w Estonii) to jedna z najstarszych wyższych uczelni Europy Wschodniej. W jego murach kształciła się przyszła elita wielu narodów zamieszkujących północno-zachodnie tereny cesarstwa rosyjskiego: Niemcy, Żydzi, Polacy, Rosjanie, Estończycy, Litwini, Łotysze, a w późniejszym okresie funkcjonowania uniwersytetu także młodzi ludzie z odległych prowincji cesarstwa — Gruzini, Ormianie i inni. W 1632 r. gimnazjum akademickie w Dorpacie, na polecenie króla szwedzkiego Gustawa II Adolfa, zostało przekształcone w uniwersytet, zwany wówczas *Academia Dorpatensis*. Król powierzył to zadanie szwedzkiemu generał-gubernatorowi Johannowi Skytte. Początkowo na uniwersytecie funkcjonowały 4 wydziały: filozoficzny, teologiczny, prawny i medyczny. Językiem wykładowym była łacina. Wkrótce siedzibą uniwersytetu, przeniesionego ze względu na toczącą się między Szwecją a Rosją wojnę, stał się Rewel (późniejszy Tallin), a następnie Parnawa, gdzie uczelnia działała do 1710 r. Prawdopodobnie w tym pierwszym okresie funkcjonowania uniwersytetu wśród jego studentów nie było Polaków¹.

W granicach cesarstwa rosyjskiego Dorpat znalazł się na stałe po pokoju w Nystad (1721), kończącym III wojnę północną. W 1802 r., po długiej przerwie, cesarz Rosji Aleksander I reaktywował działalność uniwersytetu. Wznowiono wykłady na czterech istniejących już wcześniej wydziałach. W 1850 r. z wydziału filozoficznego wydzielono wydziały historyczno-filologiczny i przyrodniczo-matematyczny. Wykłady prowadzono w języku niemieckim. Wynikało to z wielowiekowej dominacji Niemców na terenach, które w XIX w. tworzyły gubernię inflancką (inaczej zwaną liwlandzką). Początkowo niemal wszyscy wykładowcy byli Niemcami, podobnie jak zdecydowana większość studentów². Z wpływem lat coraz liczniej studiowali w Dorpacie również przedstawiciele innych

---

¹ S. G. Isakow, *Wprowadzenie [w:] Uniwersytet w Tartu a Polacy*, red. S. G. Isakow, J. Lewandowski, Lublin 1999, s. 9.

² Tamże, s. 9–10.

narodowości, w tym Polacy, zarówno zamieszkujący tereny guberni inflanckiej, jak i pochodzący z Królestwa Polskiego oraz tzw. Ziem Zabrzanych. Za wyborem tej właśnie uczelni przemawiało kilka czynników, takich jak względnie bliska odległość od rodzinnych stron, fakt, że znajdowała się ona w tym samym kraju — cesarstwie rosyjskim, względnie niskie, przynajmniej w porównaniu z innymi miastami uniwersyteckimi w Europie, koszty utrzymania oraz panujący na dorpackim uniwersytecie duch względnej swobody myśli i badań. To ostatnie było okolicznością szczególnie sprzyjająca, bo na uniwersytet w Dorpacie przyjmowani byli studenci wydaleny za różne przewinienia, także natury politycznej, z innych uczelni — z Warszawy, Wilna czy Petersburga. Ponadto ukończenie uczelni z niemieckim językiem wykładowym ułatwiało ewentualne dalsze kształcenie na zachodzie Europy, a ukończenie uczelni rosyjskiej — ułatwiało kontakty ze światem naukowym w Rosji³.

Na uniwersytecie w Dorpacie, zwłaszcza w pierwszych dziesięcioleciach XIX w., panowała atmosfera swobody i duch idei oświeceniowych. Dużą zasługę miał w tym pierwszy rektor uniwersytetu Georg Friedrich Parrot. Profesorowie wybierali spośród swojego grona władze uniwersytetu i rektora. Uniwersytetem zarządzała rada profesorów, która podlegała bezpośrednio ministrowi oświaty. Studenci zrzeszali się w korporacje; Polacy założyli tam konwent „Polonia”. W latach 80. XIX w. rosyjskie władze oświatowe znacznie ograniczyły autonomię uniwersytetu. Kolejnym posunięciem było wprowadzenie języka rosyjskiego jako wykładowego. W 1893 r. nazwę Dorpat zmieniono na Juriew, co pociągnęło za sobą również zmianę nazwy uniwersytetu. Wraz ze zmianą języka uległa też zmianom struktura narodowościowa na uniwersytecie, zarówno wśród kadry naukowej, jak i studentów. Wielu niemieckich wykładowców i studentów opuściło uniwersytet. Ich miejsce zajęli Rosjanie, a w mniejszym stopniu także przedstawiciele innych narodowości⁴. Stosunki na uniwersytecie uległy liberalizacji po wydarzeniach z 1905 r. Nowy rektor uniwersytetu, Jewgienij Passek, zezwolił kobietom na uczestniczenie w wykładach uniwersyteckich na zasadach wolnych słuchaczek, co było precedensem w skali cesarstwa rosyjskiego. W 1908 r. otwarto dwie kolejne uczelnie: Prywatne Kursy Uniwersyteckie i Wyższe Kursy Żeńskie, na których również wykładali profesorowie uniwersytetu. Na obu tych uczelniach licznie studiowali Polacy.

Z upływem lat studenci uniwersytetu w Dorpacie, a później Juriewie, stawali się jego pracownikami naukowymi; wśród nich byli również Polacy. Do najbardziej znanych należeli: Stanisław Czerwiński, w latach 1897–1902 profesor w katedrze farmakologii, dietetyki i historii medycyny oraz Bolesław Hryniewiecki, prywatny docent w katedrze botaniki na Prywatnych Kursach Uniwersyteckich prof. Rostowcewa⁵.

Podobnie jak na innych europejskich uniwersytetach, studenci w Dorpacie zrzeszali się w stowarzyszenia zwane konwentami lub korporacjami. Zasadniczym kryterium decydującym o przynależności do danego konwentu była narodowość lub pochodzenie z określonego kraju. Polscy studenci w Dorpacie

³ Tamże, s. 11.

⁴ Tamże, s. 13.

⁵ Tamże, s. 15–16.

utworzyli w 1826 r. konwent „Polonia”, będący pierwszą polską organizacją tego typu. Po 1824 r. na dorpacim uniwersytecie znalazło się 17 studentów z Wilna, wydalonych z tamtejszego uniwersytetu za działalność w studenckich tajnych stowarzyszeniach filomatów i filaretów. Korporacje nie stawiały sobie żadnych celów politycznych, a jedynie towarzyskie; organizowano w nich wspólne spotkania i zabawy. Funkcjonował też sąd koleżeńcki, rozstrzygający wewnętrzne spory, by te nie kończyły się zbyt często pojedynkami. Działalność konwentu „Polonia” była kilkakrotnie zawieszana. Po raz pierwszy stało się tak po wybuchu powstania listopadowego w 1831 r., kiedy udział w niepodległościowym zrywie wzięło 17 spośród 25 członków „Polonii”. Po upadku powstania zaledwie 5 z nich powróciło na dorpaccki uniwersytet, a „Polonia” wznowiła działalność dopiero w 1834 r., by po kilkunastu latach ulec rozwiązaniu. Kolejną korporacją polskich studentów był powstały w 1848 r. „Ogól”, z którego z kolei 9 lat później wyodrębnił się odłam „Szczegół”. Do powstania styczyńskiego przystąpiło w 1863 r. aż 84 studentów uniwersytetu w Dorpacie. Po upadku powstania władze odmawiały uznania organizacji polskich studentów; nieoficjalny konwent, który ponownie przyjął nazwę „Polonia”, istniał nielegalnie aż do 1888 r., kiedy zezwolono na jego rejestrację. Konwent ten działał do 1918 r., a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości jego działalność została wznowiona na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie.⁶

Do dyspozycji badaczy dziejów uniwersytetu w Dorpacie pozostaje bogata spuścizna aktowa po uniwersytecie działającym w latach 1802–1918. Jest ona przechowywana w Archiwum Historycznym (*Ajalooarhiiv*) w Tartu, gdzie tworzy zespół nr 402 (*Universität zu Dorpat / Juriewskij Uniwersitet / Tartu Ülikool*). Historycy zajmujący się dziejami uniwersytetu w Dorpacie niejednokrotnie podejmowali próby ustalenia składu narodowościowego i społecznego studentów tej uczelni, w tym także liczby studiujących tam Polaków. Ze względu na to, że w spisach studentów nie występuje rubryka „narodowość”, po przyjęciu różnych kryteriów historycy otrzymywali rozbieżne wyniki. Jednym z kryteriów było pochodzenie z tzw. Polski właściwej, do której oprócz terenów Królestwa Polskiego zaliczano również Poznańskie i Galicję. Innym kryterium było „polskie nazwisko”, dzięki któremu uwzględniono też część studentów z terenów Litwy, Białorusi i Ukrainy. Niektórzy badacze uwzględniali także studentów o „niepolskich” nazwiskach, ale pochodzących z „Polski właściwej”. Pomijano za to Polaków z krajów bałtyckich oraz z dalszych części Rosji. Poza bezspornymi przypadkami, przynależność narodowa wielu osób była dla badaczy niejednoznaczna. W aktach uniwersyteckich aż do 1916 r. nie istniała rubryka „narodowość”, natomiast informację o wyznaniu wpisywano już od 1833 r. Jednak kryterium to jest zawodne, ponieważ, jak wiadomo, podział narodowościowy nie jest tożsamy z podziałem wyznaniowym. Według różnych wyliczeń w okresie między 1802 a 1918 r. na uniwersytecie w Dorpacie studiowało od 2302 do 2373 Polaków, którzy stanowili ok. 9% ogółu studiujących. Jest to wyliczenie szacunkowe dla całego, ponad stuletniego przedziału czasu. W początkowym okresie liczba Polaków była znacznie niższa⁷.

⁶ A. Janicki, *Polskie organizacje studenckie w Dorpacie* [w:] *Uniwersytet*, s. 47–70.

⁷ A. Janicki, *Studenci polscy na uniwersytecie w Dorpacie* [w:] *Uniwersytet*, s. 25–26.

Celem przeprowadzonej przeze mnie w 2012 r. kwerendy w zasobie Archiwum Historycznego w Tartu było rozpoznanie zawartości zespołu akt Uniwersytetu w Dorpacie ze szczególnym uwzględnieniem materiałów dotyczących Polaków, którzy studiowali na tej uczelni, a także ewentualne rozszerzenie wykazu polskich studentów, opracowanego we wspomnianym archiwum.

Zespół nr 402 liczy ogółem 72 312 j.a. W archiwach estońskich nie jest określony metraż zespołów, lecz sądząc po ilości pólek (a akta zespołu zajmują cały magazyn średniej wielkości) można szacować, że jest to co najmniej 300 mb. Akta pochodzą z lat 1802–1918. Językiem akt do 1892 r. był przeważnie niemiecki (tylko nieliczne dokumenty są sporządzone w innych językach: polskim, rosyjskim, łacińskim), a po wprowadzeniu w 1893 r. języka rosyjskiego jako urzędowego i wykładowego, zdecydowanie przeważa ten ostatni.

Do akt zespołu opracowano 14 części inwentarza, które zostały przygotowane w okresie od lat 50. do 70. XX w., z późniejszymi poprawkami i uzupełnieniami:

- I. Akta osobowe studentów z okresu juriewskiego (1893–1918) — ponad 31 400 j.a.
- II. Akta osobowe studentów z okresu dorpackiego (1802–1892) — ponad 28 tys. j.a.
- III. Skład osobowy (wykładowcy i urzędnicy zatrudnieni na uniwersytecie) — 2137 j.a.
- IV. Kolegium kuratorów uniwersytetu — 2062 j.a.
- V. Zarząd uniwersytetu — 2052 j.a.
- VI. Sprawy ekonomiczne i księgowość.
- VII. Rektorat uniwersytetu — 954 j.a.
- VIII. Sądy uniwersyteckie: rektorski, apelacyjny, rewizyjny, dyscyplinarny — 2520 j.a.
- IX. Wydziały uniwersytetu — 887 j.a.
- X. Biblioteki uniwersyteckie — 554 j.a.
- XI. Ogólna struktura uniwersytetu.
- XII. Kolegium kuratorów — 69 j.a.
- XIII. Prace naukowe studentów nagrodzone medalami — 170 j.a.
- XIV. Referaty naukowe i kazania kościelne.

Korzystanie z zasobu Archiwum Historycznego w Tartu jest ułatwione dla zagranicznych użytkowników dzięki przyjętej tam bardzo praktycznej zasadzie opracowywania inwentarza w języku źródeł, do których się on odnosi. Dlatego inwentarze zespołu Uniwersytetu w Dorpacie są dwujęzyczne; część inwentarza dotycząca akt z początkowego okresu, kiedy językiem wykładowym na uniwersytecie był niemiecki, ma opisy w tym języku, a dla akt wytworzonych po 1893 r., pisanych w języku rosyjskim, napisano w nim także inwentarze.

W inwentarzach znajdują się informacje dotyczące opisu archiwalnego materiału, zestawione według schematu: sygnatura, tytuł jednostki inwentarzowej, daty dokumentów. W niektórych częściach inwentarza (z reguły tych obejmujących stosunkowo niewielką liczbę jednostek) podana jest również liczba kart w poszycie czy księdze. W inwentarzach nr I i II tytułem jest nazwisko i imię studenta, a w inwentarzu nr III — oprócz nazwiska wykładowcy czy urzędnika, niekiedy podano też informacje o stopniu naukowym czy zajmowanym stanowisku, ale nie jest to reguła.

W zespole występują trzy rodzaje materiałów informujących o studentach. Pierwszy z nich to sprawy osobowe związane z poszczególnymi studentami. Zawierają one: metrykę urodzenia, świadectwo ukończenia szkoły średniej, zaświadczenia o przebiegu studiów, protokoły egzaminów i kopię dyplomu. Niekiedy jednej osoby dotyczą dwie lub nawet trzy jednostki archiwalne. Jest tak w przypadku gdy student z jakiegoś powodu przerywał naukę na uniwersytecie a po pewnym czasie podejmował ją ponownie. Zdarzają się w miarę pełne komplety materiałów dokumentujących pobyt studenta na uniwersytecie, ale są też teczki silnie zdekompletowane, w których zachowała się np. tylko jedna karta egzaminacyjna.

Drugi rodzaj materiałów dotyczących studentów to różnego rodzaju zbiorcze wykazy osobowe:

- wykazy akt osobowych studentów poszczególnych wydziałów, sporządzone na początku lat 20. XX w. w Archiwum Historycznym w Tartu. Są to „relikty dawnego opracowania”, obecnie włączone do zespołu;
- świadectwa dojrzałości i inne dokumenty immatrykulowanych studentów;
- dyplomy i świadectwa absolwentów uniwersytetu;
- wykazy słuchaczy wykładów — spisy usystematyzowane według nazwisk wykładowców, z podziałem na semestry;
- wykazy studentów z podaniem pochodzenia, stanu, wydziału i wymierzonych oraz odbytych kar (tzw. *Strafbuchy* i *Karzerbuchy*);
- wykazy immatrykulowanych, zawierające informacje o dacie urodzenia, statusie i miejscu zamieszkania rodziców, wydziale, dacie immatrykulacji oraz odejścia z uniwersytetu;
- *Album Academicum*, ozdobne w formie księgi immatrykulowanych studentów zawierające informacje o immatrykulowanych (ich wykazy, zawierające daty urodzenia, dane o statusie i miejscu zamieszkania rodziców, wydziale, dacie immatrykulacji i odejścia z uniwersytetu);
- wykazy absolwentów, usystematyzowane według wydziałów uniwersytetu;
- wykazy paszportów wydanych studentom, z informacjami o dacie wydania paszportu, terminie ważności dokumentu oraz celu podróży;
- wykazy studentów podlegających obowiązkowi służby wojskowej, z informacjami o dacie urodzenia, imieniu ojca oraz przynależności do okręgu wojennego;
- spisy wolnych słuchaczy;
- zszrywki kart zaliczeniowych z poszczególnych semestrów i wydziałów;
- zszrywki zawierające własnoręcznie pisane życiorysy absolwentów (*Biographien der Studenten*);
- wykazy doktorów, magistrów, kandydatów i studentów na poszczególnych wydziałach.

Trzecią, najmniej liczną grupę akt, stanowią materiały dotyczące organizacji studenckich. Pochodzą one z początku XX w. i dotyczą następujących stowarzyszeń: „Koło Słuchaczy Farmacji Znicz”, „Zjednoczenie”, „Lechicja” i „Polonia”. W aktach znajdują się statuty tych organizacji, wykazy ich członków oraz korespondencja zarządów z władzami uniwersytetu.

W Archiwum Historycznym w Tartu powstała baza danych z informacjami o polskich studentach z okresu „dorpackiego”. Bazę tę opracowała Tatiana Szor,

pracownik naukowy zatrudniony od wielu lat w tymże archiwum. Baza została opracowana na podstawie dwu publikacji:

1. *Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat*, bearbeitet von A. Hasselblatt und Dr. G. Otto, Dorpat 1889, ss. VIII + 1007, zawierający wykaz osób immatrykulowanych z podaniem numeru immatrykulacyjnego, nazwiska, imienia, daty urodzenia (ewentualnie także śmierci), podstawowych informacji o przebiegu kariery zawodowej po ukończeniu studiów. Na końcu dołączono indeks osobowy w układzie alfabetycznym, odsyłający do numeru immatrykulacyjnego. Jest to drugie wydanie *Album Academicum*, poprawione i uzupełnione; pierwsze opracowano w 1852 r. z okazji pięćdziesiątej rocznicy utworzenia Uniwersytetu w Dorpacie.

2. *Alphabetisches Verzeichnis der Immatrikulierten der Universität Dorpat von 1802 bis 1889, mit genealogischen Ergänzungen*, zusammengestellt von Karl Johann Paulsen, bearbeitet von Michael Bark und Leo Stark, Darmstadt 1994, nlb. (każda litera alfabetu numerowana jest osobno; łącznie ok. 270 kart), zawierający następujące informacje: nazwisko, imiona, datę urodzenia, numer immatrykulacyjny, przynależność do korporacji studenckich, imię i status społeczny ojca, imię i nazwisko panięskie matki.

Wymienione publikacje są niestety niedostępne w bibliotekach warszawskich, a w Bibliotece Narodowej jest tylko pierwsze wydanie *Albumu Academicum* z 1852 r.

Przygotowując listę polskich studentów (1901 rekordów w bazie Excel) Tatiana Szor kierowała się następującymi kryteriami: „polsko brzmiące” nazwisko, wyznanie, miejsce urodzenia. Niestety, każde z tych kryteriów bywa zawodne. Podczas pobytu w Archiwum Historycznym w Tartu na podstawie inwentarza nr II, będącego pomocą do akt osobowych studentów z okresu do 1892 r., wytypowałam 660 nazwisk pominiętych przez Autorkę bazy, również kierując się bardzo zawodnym kryterium „polskiego” nazwiska lub imienia. Porównałam te listę z danymi z *Album Academicum*. Znaczna część wytypowanych osób nie była uwzględniona w tym wydawnictwie, ponieważ akta pochodziły z okresu późniejszego niż graniczny rok 1889. Inne osoby miały status wolnych słuchaczy, zatem nie uwzględniała ich księgi immatrykulacyjne, stanowiące podstawę dla wydawnictwa. Pomimo to ponad 50 osób spełniało kryterium miejsca urodzenia na „polskich” terenach. Tatiana Szor pomijała z reguły osoby urodzone np. w Grodnie czy Kownie, a przecież przynajmniej część z nich z pewnością pochodziła z polskich rodzin. Również Polacy urodzeni na ziemiach polskich, ale noszący nazwiska inne niż kończące się na „-ski” umknęli uwadze Autorki bazy, jak np. dwaj bracie Thuguttowie: urodzony w Łęczycy Stanisław, działacz ruchu ludowego w okresie międzywojennym oraz Stanisław Józef, wybitny mineralog, urodzony w Kaliszu. Innym dość dobitnym, a pominiętym przykładem jest Władysław Drucki-Lubecki, urodzony w Paryżu. Ponadto w omawianej bazie nie uwzględniono też osób o takich nazwiskach, jak np. Kersten czy Manteuffel.

Podczas pracy z inwentarzami i aktami doszłam do przekonania, że na podstawie pomocy archiwalnych i istniejących publikacji nie sposób sporządzić rzetelnego wykazu Polaków studiujących na Uniwersytecie w Dorpacie. W żadnym wydawnictwie czy też w zbiorczych źródłach (księgi immatrykulowanych, listy słuchaczy na poszczególnych wydziałach, wykazy absolwentów) nie ma pozycji „narodowość”. W inwentarzach zespołu dopiero dla materiałów z początku XX w.

pojawiły się wyodrębnione akta dotyczące studentów narodowości żydowskiej — wykazy osobowe, korespondencja, zlecenia prowadzenia nadzoru. Wynikało to z pewnością z ogólnopaństwowej, niechętniej Żydom, polityki władz rosyjskich. Dla żadnej innej narodowości nie ma jednak podobnej, ściśle wyodrębnionej dokumentacji. Dlatego na podstawie wyżej przedstawionych — zawodnych — kryteriów ewentualne próby domyślenia się, jakiej narodowości byli poszczególni studenci są skazane na niepowodzenie.

Mimo dostępnych pomocy archiwalnych i wydawnictw, badacz dziejów obecności Polaków na Uniwersytecie w Dorpacie, chcąc przeprowadzić rzetelną kwerendę źródłową, musi zapoznać się ze sprawami osobowymi wszystkich studentów.

Alicja Nowak, Polish Students at the University of Dorpat 1802–1918

Summary

The University of Dorpat (now Tartu, Estonia) is one of the oldest universities in the Eastern Europe. It was founded by King of Sweden Gustav II Adolf in 1632. After a long break in operating due to the long wars the University resumed its activities in 1802, already under the Russian rule. The University was organized on the German model and in comparison with other universities existing in the Russian Empire, it featured the atmosphere of freedom of thought and research, especially in the first decades after the reopening. At the University of Dorpat studied representatives of many nationalities, including Poles. Historians have often tried to determine the national composition of students. In the holdings of the Historical Archive in Tartu is preserved rich documentation of the university from the years 1802–1918, being now the fond. No 402. 14-piece-inventory developed in German and Russian facilitates access to the fond. The fond contains a lot of data on students: their personal affairs, collective lists (of students, the enrolled, graduates, lists of people liable to military service, hand-written curriculum vitae) and materials relating to student organizations (corporations, special interest groups). Unfortunately, in none of these types of sources one can find information about the nationalities, so in many cases the nationality of individual students could be determined on the basis of the unreliable criteria such as the following: names, religion, place of birth. Therefore, any attempt to determine the exact national composition of students in Tartu is always subject to a certain margin of error.